

■ УДК 7.726.75(045)

М. А. Бардік, старший науковий співробітник, Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, здобувач, Київський університет імені Бориса Грінченка, м. Київ

ПРО ХУДОЖНЄ ОНОВЛЕННЯ УСПЕНЬСЬКОГО СОБОРУ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ В 40-Х РР. ХІХ СТ.

Досліджується культурно-історичний аспект оновлення Успенського собору Києво-Печерської Лаври в 40-х рр. ХІХ ст. Уперше на основі архівних матеріалів з'ясовано: було комплексним, передбачало оновлення монументального живопису та поновлення іконостасів. Наведено нові відомості про те, що лаврський художник Іринарх з помічниками поновив Великий іконостас, а також іконостаси й ікони у верхніх приділах собору. Уперше названо майстрів, котрі з ним працювали, визначено спосіб і час поновлення.

Ключові слова: Києво-Печерська Лавра, Успенський собор, іконостас, ікона, Іринарх.

М. А. Бардик, старший научный сотрудник, Национальный Киево-Печерский историко-культурный заповедник, соискатель, Киевский университет имени Бориса Гринченко, г. Киев

К ВОПРОСУ О ХУДОЖЕСТВЕННОМ ОБНОВЛЕНИИ УСПЕНСКОГО СОБОРА КИЕВО-ПЕЧЕРСКОЙ ЛАВРЫ В 40-Х ГГ. ХІХ В.

Исследуется культурно-исторический аспект обновления Успенского собора Киево-Печерской Лавры в 40-х гг. ХІХ в. Впервые благодаря архивным материалам установлено: обновление было комплексным, включало обновление монументальной живописи и обновление иконостасов. Приведены новые сведения о том, что лаврский художник Иринарх с помощниками обновил Большой иконостас, а также иконостасы и иконы в верхних приделах собора. Впервые названы мастера, которые с ним работали, определены характер и время обновления.

Ключевые слова: Киево-Печерская Лавра, Успенский собор, иконостас, икона, Иринарх.

М. А. Bardik, Senior Research Associate, National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Preserve, external PhD student, Borys Hrinchenko Kyiv University, Kyiv

ISSUE OF ARTISTIC RENEWAL OF CATHEDRAL OF THE DORMITION OF THE KYIV-PECHERSK LAVRA IN THE 40-IES OF THE 19TH CENTURY

The article studies the cultural and historical aspect of the renovation of the Dormition Cathedral of the Kyiv-Pechersk Lavra in the 40-ies of the 19th century. Thanks to the archival materials the paper is the first attempt for identifying that the renovation was complex. It included the

refreshment of mural paintings and the renovation of the icon-stands. New data have been introduced that Saint Irenarch or Irenarchus, the artist of the Kyiv Pechersk-Lavra, with his assistants renovated the Great iconostasis as well as the iconostasis and the icons in the upper chapels of the Cathedral. The paper presents an attempt to name the masters, who worked with him. The character and the time of renovation are identified.

Key words: Kyiv-Pechersk Lavra, Dormition Cathedral, icon-stand, icon, Saint Irenarch or Irenarchus.

Постановка проблеми. Художня історія Києво-Печерської Лаври тісно пов'язана з історією культури України, її художнім і духовним життям. Цікавими та маловивченими сторінками багатомістової історії Лаври є художнє оновлення її головного храму — Успенського собору. Особливий інтерес становлять 1840-і рр. — оновлення живописної декорації Успенського собору. Проте донині не відомо, чи поновлялися тоді іконостаси й ікони собору, адже комплекс іконостасів є складовою загального живописного оформлення храму.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Історію оновлення розписів Успенського собору в 1840–1843 рр. описав П. Лебединцев. З його праці відомо, що живописні роботи виконано під керівництвом лаврського ченця Іринарха, переведеного за клопотанням митрополита Філарета (Амфітеатрова) до Києва з Орловської єпархії [2] У статті П. Лебединцева немає відомостей про роботи Іринарха з іконостасами, немає їх і в наукових публікаціях дослідників, які базувалися на статті.

Тема загальної історії іконостасів розглядалася в монографії О. Сіткарьової, присвяченій Успенському собору. Науковець зазначила, що в 1844 р. графиня Г. Орлова-Чесменська пожертвувала кошти на заміну дерев'яного іконостаса бронзовим, але пропозицію не було реалізовано [4, с. 189].

Ішлося про Великий іконостас — іконостас головного вівтаря та вівтаря архангела Михаїла, тобто вівтаря центральної частини Успенського собору. Історія про його оновлення набула висвітлення в статті Р. Лякіної [3]. Її суть полягала в тому, що Г. Орлова-Чесменська мала намір замінити Великий іконостас на бронзовий, позолочений. З конструктивних причин задум утілити не вдалося. Написана як переказ архівної справи стаття не має жодного посилання, відтак нагадує звичайне оповідання з цікавою фабулою. При чому автор, назвавши імена історичних діячів, причетних до подій, не назвала художників та майстрів, котрі, власне, виконали поновлення.

Отже, поновлення іконостасів та іконостасних ікон не було предметом фахового аналізу, що зумовило мету наукових пошуків.

Мета статті — дослідити художнє оновлення Успенського собору Києво-Печерської Лаври в 40-х рр. XIX ст., висвітлити процес поновлення його іконостасів та ікон.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідити оновлення художнього опорядження головного Лаврського храму допомагають маловивчені архівні матеріали. Серед них є архівна справа, в якій зібрані первинні документи про оновлення комплексу живопису Успенського собору [5].

Відповідно до документів, коли митрополит Філарет (Амфітеатров) у 1837 р. після призначення на Київську кафедру приїхав до Києво-Печерської Лаври й оглянув її головний храм, то побачив, що його верхні приділи потребують термінового ремонту. Це — чотири приділи св. апостола Андрія Первозваного, Преображення Господнього, прп. Антонія і прп. Феодосія, які не були розписані. Митрополит Філарет запропонував не просто знову потинькувати їх, а прикрасити настінним живописом. Для цього складено програму нових розписів, яку затверджено в травні 1838 р. керівним органом Лаври — Духовним Собором. Здійснено пошуки художників, котрі могли виконати розписи, проведені торги. Але позитивного результату вони не надали. Художники не погоджувалися на запропоновані суми, а в Лаврі своїх «монументалістів» не було.

Усе змінилося з переведенням до Лаври зі Свенського монастиря Орловської губернії художника Іринарха, котрий був у Лаврі новою людиною, довелося залучати до робіт лаврських іконописців, з котрими щойно познайомився, а отже, ще не знав про рівень їхнього професіоналізму. Іринарх не тільки почав розписувати верхні приділи, а повністю оновлювати розписи центральної частини Успенського собору та поновлювати іконостаси чотирьох верхніх приділів за умови безперервності богослужінь (!). Людина талановита, смілива і безкорислива, він усі роботи виконав без будь-якої винагороди.

Масштабне художнє оновлення Успенського собору Іринарх розпочав улітку 1840 р., а взимку, коли через неопалювання собору роботи призупинялися, поїхав до Москви, щоб закупити необхідні для роботи матеріали. Починаючи з 1841 р., в архівній справі з'являються повідомлення про переписку щодо закупівлі книжок золота, яке використовували для позолоти іконостасів. Таким чином, поновлення іконостасів верхніх приділів розпочалося в 1841 р.

Усі фінансові питання по закупівлі золота й інших необхідних матеріалів, виплатах винагороди художникам і майстрам вирішував Іринарх, а контролював Духовний Собор Лаври. Іринарх успішно

здійснював загальне керівництво оновленням собору одночасно з виконанням настінних розписів, що свідчить про його організаторський та художній талант. Йому знадобилися сила духу й тверда воля для проведення робіт.

Оновлення в Успенському соборі тривало з липня 1840-го р. до осені 1842 р. Коли художники вже закінчували оновлення Успенського собору, Лавру відвідав імператор Микола I під час перебування в Києві. Після від'їзду до Петербурга наказав призупинити живописні роботи. Рішення імператора було наслідком інтриги Київського генерал-губернатора Д. Бібікова. Від нього надійшла скарга імператору про те, що з відома митрополита Філарета в Успенському соборі буцімто почали псувати живопис XVII ст. Для огляду оновлених Іринархом розписів за розпорядженням імператора в Києві була створена комісія. У підсумковому акті вона дала позитивний відгук на роботу Іринарха і запропонувала завершити її. Таку саму думку поділяв академік Ф. Солнцев, котрий приїхав до Києва за наказом імператора. Він позитивно оцінив роботу Іринарха і надав кілька технічних рекомендацій щодо вдосконалення живописних композицій [2, с. 338–344].

Великий іконостас
Успенського собору
Киево-Печерської лаври.
Фрагмент. 2000 р. Дерево,
різьблення, позолота

Великий іконостас Успенського
собору Києво-Печерської лаври.
Фрагмент. 2000 р. Дерево,
різьблення, позолота

Усі суперечки стосувалися оновлення монументального живопису. Очевидно, поновлення іконопису й іконостасів Іринарх з майстрами

виконували досконало, в іншому разі Ф. Солнцев обов'язково зробив би зауваження і надав би свої рекомендації. Іконостаси верхніх приділів були дерев'яними, різьбленими, позолоченими, в приділах св. апостола Андрія Первозваного та Преображенському — двоярусні, а в приділах преподобних Антонія і Феодосія — тріярусні [4, с. 218–222]. Під час поновлення іконостаси розбирали, чистили, золотили, а потім скріплювали і встановлювали на місце.

Іринархові доводилося одночасно координувати всі види робіт, причому його підопічні не завжди були сумлінними працівниками. Так, існують свідчення про братів Василя і Петра Воронцових з м. Орел, котрі виконували золотарні роботи і працювали протягом десяти місяців. Через грубість і несумлінність лаврське керівництво змушене було за допомогою поліції повернути їх до Орла, однак плату за роботу в розмірі 290 руб. їм виплатили.

Крім братів Воронцових, іконостаси на хорах поновляли інші майстри. Уперше називаємо їх для історії українського мистецтва. Це — лаврський чернець Іоанн, П. Кашовий, Ф. Тихонов, Л. Яковлев, Д. Єрофеев, Т. Бутянов, І. Папенфус, Л. Грудинін (його відзначили за сумлінну працю), А. Средін, Д. Єгоров, Л. Сергунов, В. Михайлов, Є. Даценко.

У документах окремо зазначені майстри, котрі поновляли іконостас приділу св. Андрія Первозваного: різьблення поновив Єлисей Даценко, золотили іконостас Іван Хорев та його син Іван. Останній виготовляв нові деталі до іконостасів, тобто був не тільки золотарем, а й різьбярем.

На завершальному етапі, в жовтні 1843 р., золочення іконостасів здійснювали майстри: Д. Єгоров, П. Данченко, І. Іларіонов, П. Михайлов, І. Хорев (очевидно, син, тому що є запис про виготовлення ним одинадцяти деталей для іконостасів), М. Гладько, М. Юрін, М. Карловецький, М. Шелемінов, а також два учні — Іван та Іларіон (їхні прізвища не вказані). Лаврський послушник П. Анфілов виконував іконописні та золотарські роботи.

В архівних документах названі живописці, котрі працювали з Іринархом, проте немає відомостей, хто саме писав настінний живопис, а хто — поновлював ікони. Логічно вважати, що залучені до Лаври живописці були задіяні в розписуванні собору, а послушники з лаврської іконописної майстерні — переважно в поновленні ікон. Це — Ф. Величковський, В. Александровський, Ф. Костецький, І. Артемович, П. Виговський, І. Левицький, А. Замятін (він здійснював тертя фарб) та І. Сидоренко.

Серед художників зазначено лаврських іконописців — ченців Порфирія, котрий до приїзду Іринарха очолював Лаврську іконописну майстерню, та Десидерія, а також послушника Леонтія Карпенка. Після закінчення робіт у соборі вони, згідно з архівними документами, за розпорядженням митрополита Філарета повернулися до свого послуху в лаврській іконописній майстерні. Цілком можливо, що саме вони виконували поновлення іконостасних ікон.

У жовтні 1843 р. повністю завершено оновлення Успенського собору, про що рапортом митрополит Філарет повідомив Святішому Синоду.

Після закінчення робіт митрополит удосконалив іконописні роботи в Лаврі. За його резолюцією в січні 1844 р. Духовний Собор заборонив ченцям і послушникам писати ікони на замовлення, а тільки для богослужіння, за що іконописцям виплачувалася винагорода. Про кількість написаних ікон щомісяця подавався рапорт митрополитові. Іконописцям доручалося поновляти ікони Успенського собору й інших лаврських церков, що використовувалися під час богослужіння, а також писати нові замість зіпсованих. Іконописці мали писати так звані підносні ікони, тобто ті, які дарували особливо поважним гостям і благодійникам Лаври.

Серед благодійників Києво-Печерської Лаври була камер-фрейліна графиня Ганна Орлова-Чесменська. Згідно з архівними матеріалами, завдяки її щедрим пожертвам в Успенському соборі здійснено поновлювальні роботи [6]. У 1845 р. вона написала листа митрополитові Філарету про те, що має намір надати гроші на виготовлення іконостаса для Успенського собору. Графиня вважала, що бронза є стійкішим матеріалом, ніж дерево, особливо перед загрозою пожеж та руйнівним фактором часу. Іконостас мав стати копією дерев'яного Великого іконостаса, всі ікони планувалося зберегти. Ідея графині не викликала заперечень митрополита Філарета. Він листувався зі Святішим Синодом та отримав дозвіл на таку заміну. Щоправда, імператор Микола I запропонував виготовити новий іконостас у візантійському стилі і доручив розробити проект відомому архітекторові К. Тону. Проект не було реалізовано через технічні причини: єпархіальний архітектор П. Спарро здійснив обчислення, які свідчили про невідповідність характеристик бронзового іконостаса архітектурі вівтарної частини собору. Саме тому на кошти графині вирішено поновити існуючий Великий іконостас і доручити це Іринархові.

Слід зазначити, що ця робота була трудомісткою й копіткою, адже Великий іконостас, освячений у 1729 р., мав грандіозні розміри,

численні деталі та складне різьблення. «Іконостас головного вітваря, — писав П. Лебединцев, — являє собою суцільну, різьблену в стилі рококо, позолочену стіну в п'ять ярусів або поверхів, яка височіє до самісінького купола і тягнеться в усю ширину храму від північної до південної стіни середньої його частини. Нижній ярус відділяється від другого, або верхнього над ним, розкішним антаблементом і колонами розкішного різьблення та кількома кіотами. Інші яруси розділяються між собою карнизами та пілястрами. Усього ікон в іконостасі шістдесят чотири...» [1, 386–387].

У фондовій колекції Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника зберігаються фрагменти Великого іконостаса, що поновлялися під керівництвом Іринарха, а нині потребують реставрації. Завдяки їм та архівним фотографіям сучасним майстрам удалося відтворити Великий іконостас у відбудованому Успенському соборі (рис. 1, 2). Збережені фрагменти Великого іконостаса вирізняє висока майстерність виконання, яка іноді наближається до натуралізму, настільки точно передані деталі рослин і квітів. Так, з точністю спостережливого ботаніка вирізьблені листя аканта і соняшники. В останніх цікаво трактована середина квітки: не у вигляді розграфленого на чотирикутники диска, а сукупності усічених пірамідок. Завдяки цьому прийому соняшник сприймається стиглим, наповненим насінням і набуває неповторного українського колориту.

Натуралістичні мотиви вдало поєднуються з декоративною стилізацією в деталях іконостаса з квітками. Квіткові композиції з перепленими стеблинами нагадують брошки часів імператриці Єлизавети Петрівни. Вражають стилізовані великі грона винограду. Виконані у високому рельєфі в чотири та п'ять ярусів, вони наводять на думки про райський сад і благодатні теплі краї.

Для поновлення Великого іконостаса Іринарх долучив численних майстрів, котрих назвемо вперше. Це — лаврські послушники: Л. Грудинін, Г. Чирвинський, М. Грищенко, Р. Гончаренко та штатний священник Ф. Денисов, а також майстри: Іван та Родіон Юрінови, Н. Рубашніков, П. Сидько, Д. Скуркін, І. Купрієвич, П. Трофимченко, П. Соколовський, В. Михайловський, Р. Хорев, А. Бойенко, А. Вернер, Г. Гордієвський, І. Афанасьєв, С. Волинський, Д. Клещун, І. Бобильчанов (він з майстрами ставив риштування й іконостас), Ф. Ільченко, Д. Романенко, П. Желірін, А. Лещенко, Пилип та Петро Коваленки, О. Погорелов, С. Григор'єв, Ю. Коровай, І. Коревський, С. Кравцов, Г. Бокаєв, В. Здетовецький, П. Руднев, Є. Петруневич, М. Хацимовський.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що Великий іконостас поновили в 1848–1849 рр., а також спростувати усталену помилкову думку, що на цьому поновлення завершувалося. Уперше зазначимо, що поновлено також іконостас у західній частині собору та кафедри.

Висновки. На основі культурно-історичного та мистецтвознавчого аналізу архівних матеріалів всесторонньо розглянуто процес художнього оновлення Успенського собору Києво-Печерської Лаври в 40-х рр. XIX ст.

З'ясовано, що оновлення Успенського собору в цей період було комплексним і передбачало не тільки оновлення монументального живопису основного простору собору в 1840–1843 рр., як уважалося раніше, а й поновлення іконостасів та іконостасних ікон верхніх приділів собору. Процес оновлення тривав у 1848–1849 рр. Тоді поновили Великий іконостас, а також іконостас притвору, митрополичу і проповідницьку кафедри. Художнє оновлення собору здійснив лаврський художник Іринарх, з ним працювали художники, майстри, імена котрих удалося встановити за архівними документами. Нові відомості про художнє оновлення Успенського собору Києво-Печерської Лаври й імена тих, хто його безпосередньо здійснював, поповнять історію української культури та українського мистецтва.

Список використаних джерел

1. Лебединцев П. Киево-Печерская лавра в ее прошлом и нынешнем состоянии / П. Лебединцев // Киевская старина. — Киев, 1886. — № 7. — С. 385–409.
2. Лебединцев П. Возобновление стеной живописи в Великой церкви Киево-Печерской лавры / П. Лебединцев // Киевские епархиальные ведомости. — Киев, 1878. — № 11. — Отд. 2. — С. 335–345.
3. Лякина Р. Дар графини. Посвящается возрождению Успенского собора Киево-Печерской лавры / Р. Лякина // Велика Успенська церква Києво-Печерської лаври. Слід у віках : матер. міжнар. конф., 1–2 жовт. 2001 р. / НКПІКЗ. — Київ : Вілпол, 2002. — С. 125–129.
4. Сіткарьова О. В. Успенський собор Києво-Печерської Лаври: До історії архітектурно-археологічних досліджень та проекту відбудови / О. Сіткарьова. — Київ : Свято-Успенська Києво-Печерська Лавра, 2000. — 232 с.
5. Центральний державний архів України, Київ. Фонд 128, опис 1, № 1901.
6. Центральний державний архів України, Київ. Фонд 128, опис 1, № 2066.

References

1. Lebedintsev P. Kiyevno-Pecherskaya lavra v eye proshedsstem i nyneshnem sostoyanii / P. Lebedintsev // Kiyevskaya starina. — Kiyev. 1886. — № 7. — S. 385–409.

2. Lebedintsev P. Vozobnovleniye stennoy zhivopisi v Velikoy tserkvi Kiyevo-Pecherskoy lavry / P. Lebedintsev // Kiyevskiy eparkhialnyye vedomosti. — Kyiv. 1878. — № 11. — Otd. 2. — S. 335–345.
3. Lyakina R. Dar grafini. Posvyashchayetsya vozrozhdeniyu Uspenskogo sobora Kiyevo-Pecherskoy lavry / R. Lyakina // Velyka Uspenska tserkva Kyievo-Pecherskoi lavry. Slid u vikakh : mater. mizhnar. konf., 1–2 zhovt. 2001 r. / NKPIKZ. — Kyiv : Vilpol, 2002. — S. 125–129.
4. Sitkarova O. V. Uspenskiy sobor Kyievo-Pecherskoi Lavry: Do istorii arkhitekturno-arkheolohichnykh doslidzhen ta proektu vidbudovy / O. Sitkarova. — Kyiv : Sviato-Uspenska Kyievo-Pecherska Lavra, 2000. — 232 s.
5. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv Ukrainy, Kyiv. Fond 128, opys 1, № 1901.
6. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv Ukrainy, Kyiv. Fond 128, opys 1, № 2066.

■ UDC 7.726.75(045)

Bardik M. A., Senior Research Associate, National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Preserve, external PhD student, Borys Hrinchenko Kyiv University, Kyiv
vesna_k@ukr.net

ISSUE OF ARTISTIC RENEWAL OF CATHEDRAL OF THE DORMITION OF THE KYIV-PECHERSK LAVRA IN THE 40-IES OF THE 19TH CENTURY

The purpose of article is to explore the cultural and historical aspect of the renovation of the Dormition Cathedral of the Kyiv-Pechersk Lavra in the 40-ies of the 19th century.

Research methodology. The cultural and historical method and the method of art study have been applied.

Results. Up to the present moment it has been known that in 1840-1843 Saint Irenarch or Irenarchus, the artist of the Kyiv-Pechersk Lavra, with his assistants renovated the Great iconostasis as well as the paintings of the interior of the Dormition Cathedral and drew new compositions. The study revealed that Saint Irenarch or Irenarchus also renovated the icon-stands and icons in four upper side-alters (the side-alter of the St Andrew The Apostle, the side-alter of Transfiguration, the side-alter of the Saint Reverend Anthony of the Kyiv Caves and the side-alter of the Reverend Theodosius of the Kyiv Caves). The paper presents an attempt to name the masters, who performed the renovation and its time. Data are given about the cultural and historical aspect of the renovation of the Great icon-stand of the Cathedral. The analysis of the data clearly indicates that other subjects of the artistic decoration of the Cathedral were renovated.

Novelty. The cultural and historical aspect of the renovation of the Dormition Cathedral of the Kyiv-Pechersk Lavra in the 40-ies of the 19th

century is examined for the first time. Thanks to the archival materials the paper is the first attempt for identifying that the renovation was complex. It included the refreshment of mural paintings and the renovation of the icon-stands. All works were performed under the supervision of Saint Irenarch or Irenarchus, the artist of the Kyiv-Pechersk Lavra. The character and the time of renovation are identified.

The practical significance. The study is intended for the specialists in the history of the Ukrainian artistic culture and the Ukrainian pictorial art.

Key words: Kyiv-Pechersk Lavra, Dormition Cathedral, icon-stand, icon, Saint Irenarch or Irenarchus.

Надійшла до редколегії 18.01.2016 р.